AHMET MIDKHAT AND VOLGA-URALS TURKS

Husain Bargan,
Istanbul University, Language Center,
Fatih Bayazit Istanbul, 34452, Turkey,
huseyinbargan@yahoo.com

Takhir Shamsegalievich Gilazov,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russia,
tgilazov@bk.ru

This article explores Turkic-Tatar literary and cultural interrelations in the late 19th and early 20th centuries. During this period, many Tatar intellectuals completed their secondary education in Turkish institutions and learned craftsmanship in Turkey, which made them study ways of reinvigorating the socio-cultural life. The Turkish writer, scientist, philosopher, publisher and public leader Ahmed Midkhat, whose name was widely known in Russia among the Turkic Muslims of Volga-Urals, was also popular with the Tatars. A.Midkhat's ideas had an invaluable influence on the development of Tatar public, religious and philosophical thought, national verbal creativity and progressive economic processes. He patronized F.Karimiduring the writer's period of residence in Turkey and helped to shape his polymathic personality. Articles about A.Midkhat's life and activities were periodically published in the Tatar press of the early 20th century. Particularly active were F.Karimi and R.Fakhretdin. Midkhad's activities were covered in both the journal *Shura* and the newspaper *Wakyt* as well as in monographic works.

Key words: Volga-Urals, cultural interrelations, Turkish literature, periodicals, Orientalist, literary work, translation.

1. Istanbul and Volga-Ural interaction

In the late 19th and early 20th centuries, the influence of the Ottoman Empire's progressive writers on Russian Turks and their dissemination became an issue for new scientific research. This exploration is a new theme of scientific interest and replenishment within the limits of one article. Therefore, this paper focuses on one of the issues – Akhmet Midkhat's social significance in Volga-Urals Turkic society.

Akhmet Midkhat is one of the most significant people both for Turks and the Volga-Urals Turkic people, particularly for Tatar culture, literature and history of social and philosophical thought. He is a great figure in human history: a famous historian, philosopher, educator, writer, publicist, publisher, journalist, teacher, methodologist and public figure. Akhmet Midkhat had a hard, but interesting life. He was born in Istanbul in 1844, into the family of a worker. He had a secular education and at an early age he learned to be a craftsman. For a long time, Akhmet Midkhat worked for different state organizations in Istanbul and provincial towns. Like his peers, he became acquainted with literature through journalistic publications.

Inspired by the idea of publishing, he bought a publishing house in 1871 and edited articles in magazines and newspapers. By creating literary works, he became famous for his stories and novels. In literary work, Akhmet Midkhat focused on philosophy, history of religion as well as social development.

Akhmet Midkhat and his works were especially popular with Tatar educators and intellectuals in the late 19th and early 20th centuries. The edition of his four stories, translated into Tatar and published in Orenburg and Kazan publishing houses, testifies to his immediate proximity with Russian Muslims' ideas about education as well as their spiritual needs [1]. His story "Yashlekzhularlek" ('Flippant Youth') was translated into Tatar by S.Maksudi and was published in Kazan in 1897. Later on, in 1902, his story "Yashegetlarwchengayatfaydalykhikaya" ('A Very Useful Story for a Young Man') was published in Orenburg and his didactic book "Kyyssadan Khissa" ('Conclusions from Parables') was published in Karimov's publishing house in Kazan.

Akhmet Midkhat's story "Bosudandaru" ('A Medicine for a Wasting Disease') and the translation of Akhmet Makhmut's work "Khiyalvakhakiykat" ('Dreams and Reality') were published in 1908 in Kazan.

In those years, a great stride towards reviewing Akhmet Midkhat's lifestyle and scientific activity was made. In his publicistic works, travelogues and letters, Fatykh Karimi, who knew Akhmet Midkhat, his academic training and moral upbringing, acquainted the public with the character of this great figure in human history, his wishes and aspirations for the unity of related nations and his social and philosophical works [2]. The famous orientalist, religious teacher, scientist, educator and writer Rizaetdin Fakhretdin published his monograph "Sir Akhmet Midkhat" about Akhmet Midkhat's life, literary and social activity. This monograph, published in 1913 in Orenburg, was included in the series of books "Mashkhuriyalar" ('Famous Men') [3]. G.Ibrahimov deeply appreciated Akhmet Midkhat's role in Turkic literature and in the history of social and philosophical thought. Moreover, he thought Akhmet Midkhat to be a top author of Turkic literature. The great number of obituaries and articles in periodicals published on Akhmet Midkhat's death are evidence of his greatness and the realization of his spiritual heritage in science [5]

Owing to the October Revolution in 1917 and the influence of socialistic ideology on culture and literature, the study of Turkic literature and distinguished personalities was in decline despite strong literary and cultural connections. Later on, it was practically stopped. In the late 20th century, during the period of Soviet reorganization, the declaration both of freedom of speech and freedom of thought brought about certain changes in this area. Written in the period of social and moral changes, M.Mahdiev's work "Social Roots of Talent" (1990) was devoted to Akhmet Midkhat and his works, describing him as a great person who played an important role in Tatar peoples' Renaissance, as well as his relationship with Fatikh Karimi.

In the late 20th century, Turkic-Tatar literature interaction began to be studied relating to comparative and historical aspects due to qualitative changes in Turkic literature and culture studies. Kh.Minnegiulov, an expert in literary studies, rated Akhmet Midkhat very highly in his monographs and analytical articles on scientific interests in literary issues in the late 19th and early 20th centuries. Their publications on these issues and on distinguished personalities made a great contribution to the social and spiritual renovation.

R.Kharrasova wrote a monograph "Adabiyat-bailanyslaryaktylygynda" ('In the Light of Literary Interactions') [8] on the famous writer, dramatist, and fervent publicist Gayaz Iskhakiy and his early literary activity, covering literary interactions, vindicating the reputation of history and giving both Gayaz Iskhakiy's name and his heritage back to the Tatar people and his Native Land. This monograph throws light upon the literary and social activity of Akhmet Midkhat, his spiritual relationship with Tatar intellectuals, his place in the development of national art and public opinion characterizing his works from the theoretical viewpoint. During that period of time, the study of Tatar literature was devoted to a profound exploration of Tatar-Turkic connections. A.Nigmatullina's work "Tatar-Turk literary connections in the late 19th and early 20th centuries (on the life and heritage of the Turkic writer and educator Akhmet Midkhat)" [9] is at the highest level of monographic research in studying Akhmet Midkhat's lifestyle and heritage. This is one of the first monographs which describes the educator-scientist, writer and philosopher's biography, his scientific and creative work; it analyzes Akhmet Midkhat's social, philosophical and literary-aesthetic view point in Arabian and Oriental contexts, and the final form of Akhmet Midkhat's heritage.

In the scientific work "Mukhamed Chelebi's Book "Mukhamadiya" in the Context of Tatar-Turk Literary Connections" (2006) [10] I.Mukhametov writes about Tatar-Turk connections in the 13th-19th centuries, the emergence of cultural contacts and the development of Tatar Literary Studies.

2. "Love and faith for Khazha-I auval"

There was no one more famous amongst Volga-Ural Turkic people than Akhmet Midkhat. Therefore, the news of his death caused people immense sorrow. There were many necrologies in journals and newspapers. The editor-in-chief of the newspaper *Wakit* ('Time') Fatikh Karimi was the first to write an article dedicated to this great person. Other newspapers and magazines such as *Tarzheman* ('Interpreter'), *Idel* ('Volga'), *Seber* ('Siberia'), *Koyah* ('Sun'), *Yoldyz* (Star) and *Shura* ('Council') published a great number of articles treating Akhmet Midkhat with great respect. After having heard about Akhmet Midkhat's death, the girls who went to schools and madrasahs and were brought up in educated families to appreciate art, said their prayers and read the Koran for the repose of his soul.

Having spent his days in hard work, Akhmet Midkhat made a great contribution to education, conveying to the people the importance of books as

the gem of knowledge through more than 200 works intended for madrasahs and scientific research, which were appreciated both in the Ottoman Empire and in the Volga-Urals region. Therefore, the name “khazha-I auval”[1] suited him. The writer’s three-volume work “Modafagavamukabala” (‘Confrontation and Reply’) was accepted with delight and great esteem by the Volga-Urals Turks. A scientist, who studied this work wrote, “If on Judgement Day anyone, besides the Prophet, is to be protected, undoubtedly, I wish he were Akhmet Midkhat” [2: 97]. These words express faith and love towards him.

Needing moral support, the Volga-Urals Turkic people accepted Akhmet Midkhat as one of their kind due to his attitude to Europe and relationship with Christian missioners. Zaki Validi wrote in his memories that Akhmet Midkhat’s works were an antidote for European ideas, such as expressed by John Draper, and Russian books [11:82]. Akhmet Midkhat showed them the path to Truth, he seemed to perceive Europe from the Muslim’s view point, in the reader’s own language [12: 76]. According to H.Tanpinar, “Akhmet Midkhat never forgot about the culture crisis”. Defending Islam as opposed to Christianity, this cultural crisis issue was one of the dominant features in his work “Modafagavamukabala” (‘Confrontation and Reply’) [13: 472]. And his works were appreciated by Zaki Validi’s father as well as by other people.

Akhmet Midkhat’s contemporary Shamsetdin Sami was generally recognized by the Volga-Urals researchers for his works “Kamus-I turki” and “Kamusu-l alam”, particularly his six-volume encyclopedia. However, his works differ from those of Akhmet Midkhat’s in earnestness and scientific content. As Shamsetdin Sami’s works were not easy to read, they were not popular with people. The first Turkish novels “Tagashshuk-I Talgatva Fitnat” [14] and “Khatunnar” were devoted to people, but Akhmet Midkhat’s works surpassed the works of Shamsetdin Sami due to the fact that “his works reflected a better opinion of Islam, glorified religious learning and brought people to terms with religion knowledge and science as well as culture and progress” [2: 97].

While Shamsetdin Sami favored the idea of writing in the literary Turkish language, Akhmet Midkhat’s works were plain and thus, more popular with people. At the beginning of the 1880s, Rizaitdin Fakhretdin, after reading such newspapers as *Wakit*, *Al-Liva* and *Al-Muaid* ,criticized their text, “If today Muslim Al-Khorasani or Firuz Abadi broke out from their living tombs and read these newspapers, they would understand nothing like I could not” [16: 19].As they were written in clear and plain language, Akhmet Midkhat’s works were appreciated by his congeners.[17: 38-40].

3. Itinerant Istanbul books

There is no information about the number of books distributed among the Volga-Urals Turkic people. There is an opinion that after the conquest of Kazan by Ivan the Terrible in 1552, such famous classic religious stories as “Mukhammadia”, “Anvaru-l Gashikin”, “Alty Parmak”, “Magrifatnama” and “Tarikat-e Mukhammadia” were in circulation among people who emigrated to Dagestan, then to Turkey and some of them were given back to the native land on people’s return [18: 283].

Until the late 19th century, young people, who had studied at Bokhara madrasahs and had returned to their motherland, used to have with them such books as “Tafsir-iTyb’yan”, “Logat-e akhtari”, Akhmat bin Musa al-Khayali’s story “Sharkh-e Gakaid” and “passport”, “eshkenagase” (‘workbook’) (this term was suggested by R.Fakhretdin) [3: 119]. Such scholars as Makhkama-i-shargyia, Orenburg mufti Gabdessalam Gabdelrakhimov, Sagit Alkin and Ibrakhim Khalfin patterned the language and style of these books. Despite the fact that the foregoing books were very popular, although the authors were unknown, they were not taken into consideration by Turkish researchers. It was the same situation in the Ottoman Empire. For example, very little information is found about Yazyzhygul, the author of the famous story “Mukhamadia”, in Shamsetdin Sami’s book “Kamusu-l Galam”. Despite the fact that “Mukhamadia” was used as a textbook in the Volga-Urals region madrasahs, it was forbidden by Abdelkhamid II in the Ottoman Empire. The story was also a source for the writing of a travesty by the famous Tatar poet Gabdulla Tukay. Rizaetdin Fakhretdin could not explain such an attitude to Yazyzhygul [3:34].

A publishing house started working in the Ottoman Empire in 1727, thus, more books published in Istanbul appeared in the Volga region. In the late 16th century, Russia had its own publishing house. Though the Manifest of Peter I was edited in Tatar, the Volga-Urals Turkic people began to publish religious books in this publishing house in the late 17th century, only after the editing of the Pavel I Order No 20823 in 1799 [20: 134].

[1] khazha-iauval – a person who made a great contribution to develop the nation in knowledge and thought.

Under the "Manifest about a nobleman's freedom" Order of February18, 1762, private publishing houses were allowed to be opened. The Tatars wrote an appeal to Catherine II asking for permission to publish textbooks for madrasahs. Although it was an important step forward, the order was withdrawn due to political reasons and all private publishing houses were closed in 1783.To bring down tension, Catherine II endorsed the publishing of "The Koran" in Arabic script (477 pages) at government expense in 1787.By the order of Catherine II the Makhkama-i-shargyia Orenburgia (Religious Administration) of Russian Muslims (except the Crimea) was opened in Ufa on September 22, 1788. It had an *ad hoc* purpose to diminish the connection of the Muslim capital of Istanbul with Russia.

Because of serious censorship in the Kazan publishing house, Muslims used publishers in Istanbul. Kazan University Library has the first editions of the Ottoman Empire publishing house "Vankolylogate" of Muttafarrika (1727) and "Zhihannama" (1730) [20: 134]. When Rizaetdin Fakhretdin was a shakird, he used these books [21: 417-419].

4. West of the Turkic world – Istanbul

Owing to merchants, travelers and Hajjmakers, there was a great expansion of books published in Istanbul. The most important purpose of the books spreading far and wide was the Tatar's craving for knowledge, and despite strong opposition, schools and madrasahs were opened. Travelers brought a trunk load of books. Coming back from the Hajj in 1859, Nakyshbandishakh, Gumushkhanavi's halifa, Tatar sheikh Zainulla Rasuli bought so many books that he did not have enough money to return home and had to sell some of them [22: 20]. Scientists who had made the Hajj wrote travelogues with special emphasis on some parts of Istanbul and took a keen interest in the Muslim capital and scientists. For instance, during the Hajj, Shigabutdin Marzhani stayed in Istanbul and met such scientists as Khasan Osman Fakhmi, Munif Pasha, Pasha Zhaudat, etc. He wrote about it in his book "Rikhlatu-l Marzhani" [18: 144-146].Rizaetdin Fakhretdin mentioned 13 travelogues and enumerated them in his work [18: 144-146]. Rizaetdin Fakhretdin studied the manuscript of the travelogue of 1851, and published it as "Ismagilsayakhate" ('Ismagils' Travel') [23]. The Volga-Urals readers wanted to be as close to Istanbul as possible. "See Istanbul and die" was one of the famous sayings in the Turkic world [24" 232-234].

In the middle of the 19th century newspaper publishing was of prime interest for those concerned. Bringing newspapers and books from Istanbul was the result of the awakening of "Auropa magrifatchelege" thought (European educational thought). Namyk Kamal began to publish Akhmet Midkhat's stories in Kazan [25:106]. People also read Akhmet Midkhat's newspaper *Tarzheman-y khakikat*. At that time, Ismagil Gaspraly's newspaper "*Tarzheman*" ('Interpreter') had not yet been published. In the letter of March 16, 1881 Shakir Ramiev, a rich man from Orenburg, wrote to his younger brother Zakir Ramiev that they were avidly reading *Tarzheman-y khakikat* and asked him to send him copies of the newspaper at every possible opportunity. One of the leaders, Rizaetdin Fakhretdin, got acquainted with the twenty-seventh issue of *Tarzheman* only in 1884,whereas he constantly read such newspapers as *Wakit*, *Al-Liva*, *Al-Muaid* delivered from Istanbul [16: 19]. Actually, Ismagil Gaspraly's newspaper "*Tarzheman*" ('Interpreter') contributed to the strengthening of Dzhadidizm (novelty) ideas and the similarity of the languages helped to spread them.

The 19th century was a great time of struggle for social, spiritual and cultural novelty in the Ottoman Turkey and the Turkic world. The Ottoman Empire was concerned with this problem at the highest level. The Turkic world resolved this problem through great people and the Dzhadidizm (novelty) movement. It was universally recognized that Istanbul was the capital of the Turkic world. A number of Soviet researchers noted the important role of Turkey [26: 197]. Having a common alphabet and language, the Turkic world intellectuals had in mind the idea of going to Istanbul as the Muslim capital and friendly relations with the West, established by the Ottoman Empire, made it possible to realize this dream.

5. Akhmet Midkhat's interests in Volga-Ural Turks

Rizaetdin Fakhretdin was dissatisfied with the Ottoman Empire's indifference with respect to Muslim people and intellectuals who lived in Russia, despite the increasing intellectual orientation of Turkic scientists towards Turkey. The name of Marzhani was never mentioned either in the preface of such works as "Divani Sherckhe", "Tavzikhvagakaid – inasafiya" or "Mostafaduakhbar". R.Fakhretdin wished that the name of this famous person were mentioned in Akhmet Midkhat's and Shamsetdin Sami's works [3: 123-124]. Unlike Shamsetdin Sami, who was a com-

piler of an encyclopedia and was more indifferent to the above-mentioned issues, Akhmet Midkhat wrote about such Russian scientists and orientalists as Ismagyl Gaspraly, Akhun Gataulla Bayazitov, Joseph Gottwald and Golnar Khanum (Olga Lebedeva).

In 1884, while working on the "Mazhlis-iymur-y sykhkhiya" Committee[2] as a secretary and member, Akhmet Midkhat became interested in the Turkic people who did not live in the Ottoman Empire; he was especially interested in Volga-Ural people. This committee was in charge of the quarantine for Muslims making the Hajj. In 1876, Abdelkhamit II trusted Akhmet Midkhat and his activity which gave impetus to his social work. For example, he gave advice to people, who came to the health house (hospital), he helped young people to enter such educational institutions as Maktab-imulkiya and sent the newspaper *Tarzheman-y khakiykat* to Kazan when requested to do so.

It is important to give a short review of *Tarzheman-y khakiykat*. H.Tanpinar writes, "Akhmet Midkhat decided to publish a newspaper and extend its readership as far as possible[13: 457]." Akhmet Midkhat was interested in extending the newspaper outside the Ottoman Empire, to the Russian reader. In his letter to F.Karimi he says, "I am absolutely delighted that the attitude to the newspaper is positive. Feeling deep gratitude and having such great love and attention of the community who live very far away from us, we intend to work harder" [3: 60-61].

6. AkhmetMidkhat's orientalist friends

In 1889, Akhmet Midkhat got acquainted with two orientalists at the 7th Congress of Orientalists in Stockholm. The first was Gulnar Khanum, who became a friend of his; and the second was Prof. Joseph Gotvald. For Midkhat, these connections were a good opportunity to get some information about the Tatars of Russia [27: 22-23]. In one of his letters he writes, "I have always been interested in the life of Russian Muslims. By getting information from you, I can enhance my knowledge. So I will keep rereading your informative letters with great interest" [3: 63-64]. After the Congress, he kept in touch with Gulnar Khanum. When in Istanbul, she used to visit Akhmet Midkhat.

Gulnar Khanum and the editor-in chief of *Tarzheman-y khakiykat* Zhaudat Bei translated the book "Renangaraddiya" into Turkish. It was written in Russian by the St. Petersburg mosque's imam Gataulla Bayazitov [28: 45-49]. This book was a reply to the book "Islam and Development" by the French scientist Ernest Renan (In his opinion, Islam is the last religious creation of humanity and the least original. He considers Islam to have brought forth the heaviest fetters that humanity has ever had to endure, etc.). Such collaboration in the translation of the book was the reason for the Russian orientalist to be above suspicion. Akhmet Midkhat highly appreciated this book in his letter to Fatikh Karimi[3: 65]. It was a source for further research on literature and culture. In 1890-1892, "The Snow Storm" and "The Queen of Spades' by Alexander Pushkin; "The Demon" by Mikhail Lermontov; "Two Old People", "Family Happiness", and "The Death of Ivan I lyich" by Leo Tolstoy were translated into Turkish for the first time. But Gulnar Khanum was worried about the censorship in her country [26: 156-157]. At the same time, "Short stories of the Ottoman Empire Literature" (a 500 page volume) by Vasiliy Smirnov was published in 1891 in St. Petersburg [30: 384]. Vasiliy Smirnov worked for a censorship office in St. Petersburg for 15 years and had the authority for decision-making in giving permission to publish books in Tatar [29: 523].

At the Stockholm Congress, Akhmet Midkhat got acquainted with Kazan University Prof. Joseph Gotvald via Gulnara Khanum. In 1857-1887, Joseph Gotvald was the director of the University publishing house. In 1860-1875, he worked for a censorship office in Kazan. In his letter on November 12, 1890 to Fatikh Karimi, Akhmet Midkhat writes "we got acquainted with a very wise and educated man, Joseph Gotvald and we had a very interesting conversation. Remember me to him. He is a great expert in Islam" [30: 60-61].

7. Spiritual son - FatikhKarimi

In the late 19th and early 20th centuries, the activity of Shigabutdin Marzhani, Rizaetdin Fakhretdin, Fatikf Karimi, their ideas about literature, social sciences, economic development and religion were close to Akhmet Midkhat's thoughts, his social activity and the development of his creative work[8: 115].

Among Turkic people, Akhmet Midkhat was in close contact with Fatikh Karimi and he called Karimi 'his spiritual son'. Fatikh Karimi got acquainted with Akhmet Midkha, whom he knew only through his books, in Istanbul in 1892 and soon he became Midkhat's close spiritual successor. On his arrival in Istanbul, he visited Akhmet Midkhat to ask advice about the best school for study. Be-

[2] Mazhlis-iymur-y sykhkhiya – the committee responsible for the health.

fore giving his advice, Akhmet Midkhat wondered, "Are you planning to stay in Istanbul to complete your school studies? Or are you going to go back to your motherland and to be in the service of your nation? If you have any special aim to stay here, I cannot advise you anything, you have to resolve this problem yourself. But if you are thinking of going back to your native land, you will be my spiritual son and I will help and give my advice to you [2: 98]". From that day on, Akhmet Midkhat helped Fatikh Karimi until he completed his education in 1896. All that time, when visiting Akhmet Midkhat on Fridays, Fatikh Karimi was privileged to have a talk with his spiritual father and to get his advice.

On completing his education Fatikh Karimi began to work as a teacher in the Tatar village of Dara in Yalta [32: 404]. He never lost touch with Akhmet Midkhat and wrote letters to him. In his reply to Fatikh Karimi's letter Akhmet Midkhat writes (March 28, 1898), "I enjoyed reading your letter of March 20, 1898. Firstly, you have not forgotten our agreement. Secondly, I am delighted to hear about Russian Muslims' aspiration for improvement and development. I hope you remember those days in the quarantine office when we had an appointment at Mulkia School. Maybe you remember my words about going back to your native land after completing your education. That time, I wanted you to go back to Russia and to serve your nation, to educate your coreligionists. Just as I wished, you have gone back to your motherland and begun to educate people. May Allah give you happiness, long life with your wife, and success" [3: 61-62].

At the end of his letter, Akhmet Midkhat gave a warning "You know there is a group of people calling themselves 'Zhon Turks' who write anathemas. In Russia, they are called nihilists and other names. They might ask you to join them. I beg you to be careful, be virtuous. You might indulge in vice, greediness, quisling. If you get close to these people, who betray the Padishah and the State, you may be discredited by both the Padishah and the State. You will be like those instigators and trouble-makers, Armenians, whom you can see in Istanbul these days"[3: 63]. And he concludes, "If you keep in touch with Ismagil Gasprinskii, carry my most sincere respects to this great person. I know him to be a great figure in human history and I hope all his good deeds and kindness follow him to the other world [3: 63-64].

8. Fatikh Karimi's journey to Istanbul and his answer to Smirnov

In 1899, Fatikh Karimi left Crimea for Orenburg by the wish of his father, Akhun Giylman Karimi. On February 15, he travelled to Europe with the owner of the gold mines Shakir Ramiev. This journey lasted three and a half months. In Vienna, they went on board a train to Istanbul and on May 6, 1899 they were in Istanbul. There, they met Akhmet Midkhat. Later, in his book "European Travelogue", published in St. Petersburg in 1902, he described this meeting: "We visited one of the greatest persons in Istanbul, Akhmet Midkhat. First, we went to the Palace of Beykoz in the Bosphorus Channel but could not find him there. The next day we went to the quarantine office in Galata and had a talk with him there. I had been acquainted with him before. He recognized me at once and was happy to see us. That day, he got acquainted with Shakir Effendi. Akhmet Midkhat is the most popular writer in Turkey, a man who has devoted his life to his nation, motherland and the Islamic world. He writes novels and stories, works on philosophy, religion and history and all his works are read by people because he is close to them and his works reflect time. Akhmet Midkhat keeps writing along with working in the quarantine office as a head secretary. I asked for Akhmet Midkhat's permission to write and publish a booklet about him. If he agrees, it will be published soon, if Allah wills. As it always happens during our meetings he gave his advice about Russian Muslims" [32: 307-308].

Fatikh Karimi wrote and published a booklet about Akhmet Midkhat. In 1944, Khakky Taryk Us mentioned the booklet at the ceremony, devoted to Akhmet Midkhat's centenary: "The writer of the South Turkic people, Fatikh Karimov, wrote in one of his books about his talk with Akhmet Midkhat" [12:24].

In his letter to Fatikh Karimi on July 16, 1899, Akhmet Midkhat writes: "When in Istanbul, you gave me a booklet. It was the translation of Mr. Smirnov's critical review of Mukhammadiya. You noted his worthless thoughts about Mukhammadiya. I have read the translation carefully. I think, it is shallow and skin-deep and not worth paying attention to. It is not difficult to deny his allegations" [3: 63-64]. At the end of his letter he writes: "I would like to tell you that I have started my paper in answer to Smirnov's article. I consider writing a work in a new context without repeating the previous supporting material. If Allah wills, it will include new and more profound material. I

hope to publish this article in Istanbul. We used to do it without much difficulty in the Ottoman Empire. I am going to write an article in the form of several letters addressed to you. We will talk about sending several copies to Muslims of Russia."[3: 73]. As Rizaetdin Fakhretdin said, the work did not discuss religious or practical problems, but social issues [3: 116].

9. Akhmet Midkhat and Rizaetdin Fakhretdin

Rizaetdin Fakhretdin published the biographies of such outstanding people as the founder of the Ottoman Empire, Midkhat Pasha, its state workers and intellectuals Ibrakhim Muttafarri, Katip Chilabi, Fatima Khaliya Khanum, Nugyar Khanum, etc. But the book "Akhmet Midkhat Effendi" was thought to be the jewel in the crown in this series of biographies.

According to the words of Gaisa Khusainov, Rizaetdin Fakhretdin combined the literary talents of Akhmet Midkhat and Shamsetin Sami. Being the editor-in-chief of the journal *Shura,* Rizaetdin Fakhretdin published more than 180 biographies [33: 255]. He wrote about 1,200 biographies in his four-volume encyclopedic dictionary "Asar", which was similar to Shigabutdin Marzhani's work "Vafiyatu-l aslaf" [34: 185-189].

Rizaetdin Fakhretdin published a series of books named "Outstanding Personalities". A year after Akhmet Midkhat's death, he published the sixth book "Akhmet Midkhat Effendi" (a 144-pagevolume) in the publishing house "Wakit" in Orenburg.

When writing the book about Akhmet Midkhat, Rizaetdin Fakhretdin described him as "a poor man, with no university education, but the one who graduated from the University of Life because of his diligence and zeal, who came up in the world as a famous scientist and philosopher". Rizaetdin Fakhretdin wanted to introduce Akhmet Midkhat as an example for the Volga-Urals youth to follow [3: 3]. At the beginning of Rizaetdin Fakhretdin's career as an educator, scientist and writer, the works of Akhmet Midkhat were a source of inspiration for the young man. With this book he paid a tribute of deep respect to Akhmet Midkhat.

Rizaetdin Fakhretdin had a desire to meet and have a talk with Akhmet Midkhat. Unfortunately, it did not come about. He wrote a short letter to Akhmet Midkhat but it did not reach him. Though they did not know each other personally, they used to send their regards by correspondence. They were not close, but Rizaetdin Fakhretdin writes: "Our love and respect, our spiritual connection will live till our last breath" [3: 4].

One of his relatives wrote to Fatikh Karimi about Shamsetdin Sami on September 14, 1905: "I wished I had seen Shamsetdin Sami and had talked to him. However, I made use of his works and his philosophical thoughts" [16: 37].

Such works of Rizaetdin Fakhretdin as novels ("Salima, yaki Gyiffat", Kazan 1899; "Asma, yaki Gamalva Zhaza", Orenburg 1903), moral stories ("Tarbiyaly Ana", Kazan, 1898; "Tarbiyaly Ata", Kazan, 1898; "Tarbiyaly Bala", Kazan, 1889) and religious, social and historical stories resembled Akhmet Midkhat's works. And his works "Famous Women" (Orenburg, 1903) and the four-volume "Asar" are very similar to Shamsetdin Sami's work.

Rizaetdin Fakhretdin wrote about his translations of Akhmet Midkhat's work and his wish to publish them. But they were lost in the publishing house. He said he had Akhmet Midkhat's "Tarbiyaly Bala" (Kazan, 1889) in his mind, when writing his work "TarbiyalyBala" [3: 123].

10. Write "Say' u Sebat" on the tombstone

Writing about the readers who were fond of Akhmet Midkhat's stories, Rizaetdin Fakhretdin tried not to mention living people in his works. Akhmet Midkhat became his favorite Ottoman writer due to the clear-cut style of his works and his plain language. Best-known for his knowledge of the Islamic world, Shikhabetdin Mardzhani highly appreciated Akhmet Midkhat after reading his "Modafaga" [3: 121]. Russian Muslims were interested both in "Modafaga" and the history book "Kainat". Akhmet Midkhat's stories "Lataif-irivayat", "Ilkhamiyatvataglimat", "Bashir Fuat", Shopennyntormishy ham honare", and "Fatima Khaliya Khanum" were also popular [2: 97]. If a book had the name Akhmet Midkhat on the cover, it was sold in no time.

Exploring Turko-Tatar literary interrelations in the late 19th and early 20th centuries, R.Kharrasova wrote: "If we have a look at prose translations of 10 years before the Russian revolution, they belong to Akhmet Midkhat. It is the evidence of his creativity at the beginning of the New Age Literature"

The death of Akhmet Midkhat was an immense sorrow for people. He and his work had a great influence on Volga-Urals peoples. He was compared with the Russian writer Lev Tolstoy. The Ottoman Empire was criticized for forgetting Akhmet Midkhat after his death. As he was in Istanbul at

that time, F.Karimi attended Akhmet Midkhat's funeral.

In his monographs, Rizaetdin Fakhretdin wrote: "One of the few scientists of Turkey in the time span of 600 years, Akhmet Midkhat alone deserves not his name Akhmet Midkhat on his tombstone, but "Say' u Sebat"[3].

Hence, the name of Akhmet Midkhat was well-known among Russian Muslims owing to his heritage in Turk literature. In the second half of the 19th century he shaped social and political views, founded press publications and defended and popularized education. Akhmet Midkhat, as a famous writer, publicist, public man, teacher and educator, made a significant contribution to the Volga-Urals Tatars' literary and cultural development, national education novelty, and social intellectual life. A new generation of Tatar intellectuals, who dedicated their lives to the nation, emerged due to his inspiration and influence.

References

1. *Midhäd Ä.* Jash'lek žülärlek / Täržemäche S. Maksudi. Kazan, 1897. 30 b.; Kyjssadan hissa. Kazan: Boradäran Kärimevlär näshrijaty, 1902. 30b.; Jash' egetlär öchen gajat' fajdaly ber hikäjat. Orenburg, 1902. 40 b.; "Bozu"dan daru häm mäshhür törek filosofy Ähmät Mähmütneŋ "Hyjal vje hakyjkat'" nam äsäreneŋ täržemäse / Täržemäche Sh.Mostafa. Kazan, 1908. 51 b. (in Tatar).
2. *Kerimi F.* Ahmet Mithat Efendi ve Şimal Türkleri // Türk Yurdu, 1912, sayı 30, sh. 97. (in Turkish).
3. *Fähretdin R.* Ähmät Midhät Äfände. Orenburg: Vakyt matbagasy, 1913. 144 b. (in Tatar).
4. *Ibrahimov G.* Ädäbijat mäs'äläläre // Äsärlär sigez tomda. 5 tom: Ädäbijat häm sängat' turynda mäkalälär, hezmätlär (1910-1933). Kazan: Tat. kit.näshr.,1978. 18-37 b.; "Bez – tatarbyz" // Äsärlär. 8 tomda. 7 tom: Tarihi hezmätlär (1911-1927). Kazan: Tatar. kit.näshr.,1984. 5-10 b.; "Rus, törek, vä tatar tarihynnan" // Joldyz. 1913. 17 mart; "Milli tarih" // Joldyz. 1912. 8, 12, 17 aprel'. (in Tatar).
5. *Bädig T.* Ähmäd Midhät Äfände // Joldyz. 1912. 25 dekabr'; Kamal G. Märhüm Ähmäd Midhät Äfände // Joldyz. 1912. 23 dekabr' h.b. (in Tatar).
6. *Magdeev M.* Social'nye korni talanta. Kazan': Izd-vo Kazan. un-ta, 1990. 158 s. (in Russian).
7. *Minnegulov H.J.* Tatarskaja literatura i Vostochnaja klassika (Voprosy vzaimosvjazej i pojetiki): monografija. – Kazan': Izd-vo KGU, 1993. 384 s.; Tatar-törek ädäbi baglanyshlary // Tatarstan. 1993. №9. 50-56 b.; Jetapy razvitija tjursko-tatarskoj, antichnoj i russkoj literatur. Kazan': Ihlas. 2014. 288 s. (in Russian).
8. *Harrasova R.F.* Ädäbi bäjläneshlär jaktylygynda. Kazan: "RPF "Gart" näshr., 2002, 261 b. (in Tatar).
9. *Nigmatullina A.M.* Tatarsko-tureckie literaturnye svjazi konca XIX – nachala XX veka (na materiale zhizni i tvorchestva tureckogo pisatelja-prosvetitelja Ahmeta Midhata). Avtoreferat na sois. … kan. filol. nauk. Kazan', 2001. 23 s. (in Russian).
10. *Muhametov I.* Kniga Muhammeda Chelebi "Muhammadija" v kontekste tatarsko-tureckih literaturnyh vzaimosvjazej: Avtoreferat dis. … kand., filol. nauk. Kazan, 2006. 22 s. (in Russian).
11. *Velidi Togan Z.* Hatıralar. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yay, 1999, sh.82. (in Turkish).
12. Mithat'ı Anıyoruz. Haz.: Hakkı Tarık Us. İstanbul, 1955, sh.76. (in Turkish).
13. *Hamdi Tanpınar A.* 19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi. İstanbul: Çağlayan Kitapevi, 1988, sh.472. (in Turkish).
14. *Muashaka jahud Talat Bäg ilä Fitnat Hanym.* Täržemäche: Inajatullah Ähmadi Häzrät ugly Ajdarov. Orenburg, 1904. (Ufa. Ähmätzäki Välidi kitaphanäse. Boryngy äsärlär bülege. № 28966). (in Tatar).
15. *Shämsetdin Sami bäk Hatynnar* / Törekchädän täržemä. Orenburg: Breslin, 1899 64 b. (in Tatar).
16. *Rizajetdin F.* Fänni-biografik žyentyk. Kazan: Ruhijat, 1999, 224 b. (in Tatar).
17. *Mahmut Sataev G.* Ähmät Midhät Äfände // Shura, 1913, №2, 38-40 b. (in Tatar).
18. *Rizajetdin F.* Bolgar häm Kazan törekläre. Kazan: Tatar. kit. näshr., 1993, 287 b. (in Tatar).
19. *Gosmanov M.* Kauryj kaläm jezennän. Kazan: Tatar.kit. näshr., 1994, 463 b. (in Tatar).
20. *Kärimullin Ä.* Berenche tatar kitaplary // Kazan utlary, 1967, №5, 126-134 b. (in Tatar).
21. *Fähretdin R.* Ibrahim Mötäfärrika // Shura, 1913, №14, 417-418 b. (in Tatar).
22. *Fähretdin R.* Shäjh Zäjnulla häzrätenen tärzhemäi häle. Orenburg, 1917, 106 b. (in Tatar).
23. *Fähretdin R.* Ismagyjl' säjahäte. Kazan: Tabg Bimasarov mäktubat-y shärkyja, 1903. 32 b. (in Tatar).
24. *Miŋnegulov H.* Dön'jada süzebez bar… Kazan: Tatar.kit.näshr., 1999, 336 b. (in Tatar).
25. *Kärimullin Ä.* Jazmysh, jazmysh… Kazan: Tatar. kit. näshr., 1996, 423 b. (in Tatar).
26. *Kärimullin Ä.* Kitap dön'jasyna säjahät: (Tatar basma süzeneŋ sähifälärennän). Kazan: Tatar. kit.näshr., 1979. 208 b. (in Tatar).
27. Carter V. Fındley, A. Mithat Efendi Avrupa'da. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, sh.22-23. (in Turkish).
28. *Kärimov G.* Jaŋa Gosmanly ädäbijaty // Shura, 1911, №2, 45-50 b. (in Tatar).
29. Smirnov Vasilij Dmitrievich // Tatarskij jenciklopedicheskij slovar'. Kazan': Institut tatarskoj jenciklopedii AN RT, 1999, 523s. (in Russian).
30. *Kärimi F.* Gosmanly ädäbijaty // Shura, 1908, №12, 384-386 b. (in Tatar).

[3] Say' u Sebat– diligence and powerful.

31. Gotval'd Iosif Fedorovich // Tatarskij jenciklopedicheskij slovar'. Kazan': Institut tatarskoj jenciklopedii AN RT, 1999, 56 s. (in Russian).
32. *Kärimi F.* Aurupa säjahätnamäse // Mirza kyzy Fatyjma. Sajlanma äsärlär. Kazan: Tatar. kit. näshr., 1996, 150-310 b. (in Tatar).
33. *Hösäenov G.* Rizajetdin bin Fähretdin. Ufa: Kitap, 1997, 255 b. (in Tatar).
34. *Möhämmätžanov A.A.* Märžani, tarih häm häzerge zaman // Sh. Märžanineŋ "Vafijatü-l äslaf…"y häm R. Fähretdinneŋ "Asar"e. Halykara fänni konferencijase materiallary. Tatarstan Fännär Akademijase, Tarih instituty. Kazan, 1998, 185-189 b. (in Tatar).

ӘХМӘТ МИДХӘТ ӘФӘНДЕ ҺӘМ ИДЕЛ-УРАЛ ТӨРКИЛӘРЕ

Хөсәен Барган,
Истанбул университеты, Тел мәркәзе,
Төркия, 34452, Истанбул ш., Баязит Фатыйх,
huseyinbargan@yahoo.com

Таһир Шәмсегали улы Гыйлаҗев,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18,
tgilazov@bk.ru

Мәкаләдә XIX гасыр ахыры – XX гасыр башларында төрек-татар әдәби-мәдәни бәйләнешләре тикшерелә. Бу вакытта дистәләгән татар зыялылары Төркиянең данлыклы югары уку йортларында белем алалар һәм милли иҗтимагый-рухи тормышны яңарту юлларын өйрәнәләр. Аларның теләк-омтылышлары төрек дөньясының мәшһүр затларында яклау таба. Төркиянең мәшһүр әдибе, галим, философ, матбагачы һәм җәмәгать эшлеклесе Әхмәт Мидхәт исеме һәм аның киңкырлы эшчәнлеге Россиядәге Идел-Урал буе төрки-мөселман халыклары, шул исәптән татарлар өчен дә бик таныш һәм популяр була. Хезмәттә Ә.Мидхәт йогынтысы татар иҗтимагый, дини-фәлсәфи фикере, милли сүз сәнгатенең күтәрелеше, икътисади алгарыш яссылыкларында шәрехләнә. Ул милли яңарышта зур роль уйнаган Ф. Кәримине Төркиядә вакытта үз канаты астына ала һәм аның укымышлы, киңкырлы шәхес буларак формалашуына зур өлеш кертә. XX гасыр башында нәшер ителгән газета-журнал битләрендә Ә.Мидхәт шәхесе һәм эшчәнлеге турында мәкаләләр һәрдаим басыла. Бу юнәлештә Ф.Кәрими һәм Р.Фәхретдин аеруча актив эшли. Аларның, «Вакыт» (1906-1918), «Шура» (1908-1917) газета, журналларында басылган язмаларыннан тыш, монографик басмаларында да Ә.Мидхәткә югары бәя бирелә.

Төп төшенчәләр: Идел-Урал, мәдәни бәйләнешләр, госманлы әдәбияты, татар әдәбияты, вакытлы матбугат, шәркыятьче, әдәби әсәр, тәрҗемә.

1. Истанбул һәм Идел-Уралның үзара йогынтысы

XIX гасыр ахыры – XX гасыр башында Госманлы дәүләтенең алдынгы фикер ияләре һәм әдипләренең Русия төркиләренә булган йогынтысы, аның таралыш өлкәләре эзләнү-тикшеренүләр өчен лаек фәнни проблемалардан санала. Ул бер мәкалә кысаларына гына сыеп бетмәслек киң, гыйльми җәһәттән кызыклы һәм моңа кадәр өйрәнелгәннәрне тулыландыру һәм яңарту сорала торган тема булып тора. Без бу мәкаләбездә шулардан берсен – Әхмәт Мидхәт әфәнденең Идел-Урал төркиләре арасында тоткан урынын ачыклауны максат итеп куйдык.

Әхмәд Мидхәт әфәнде – төрек халкының гына түгел, ә Идел-Урал төркиләренең, аеруча татар халкының мәдәнияте, әдәбияты һәм иҗтимагый-фәлсәфи фикере тарихында тирән эз калдырган мәшһүр шәхесләрнең берсе. Ул киңкырлы талант иясе була: күренекле галим, философ, мәгърифәтче, язучы, публицист, матбагачы, журналист, педагог-методист һәм җәмәгать эшлеклесе. Әхмәд Мидхәт бай һәм катлаулы тормыш юлы үтә. Ул 1844 елда Истанбул шәһәрендә һөнәрче гаиләсендә туа. Дөньяви белем ала һәм яшьли ата-анасыннан һөнәрчелеккә өйрәнә. Әхмәд Мидхәт озак еллар Истанбулда һәм провинциаль шәһәрләрдә төрле дәүләт оешмаларында хезмәт итә. Ул да замандашлары кебек әдәбиятка журналистика

аша килә. Басма сүз тарату нияте белән, 1871 елда типография сатып ала һәм шушы елларда аның күп санлы газета, журнал мәкаләләре басыла. Әдәби иҗат белән шөгыльләнә башлап, күренекле хикәяче һәм романист буларак таныла. Әхмәд Мидхәт, язучылык һөнәре белән беррәттән, фәлсәфә, дин тарихы белән кызыксына, иҗтимагый алгарышны хуплый.

XIX гасыр ахыры – XX гасыр башында Әхмәд Мидхәт әфәнде шәхесе һәм иҗаты татар мәгърифәтчеләре, зыялылары арасында аеруча популяр була. Ике йөзьеллык чигендә дүрт хикәясенең, татар теленә тәрҗемә ителеп, Оренбург һәм Казан типографияләрендә басылып чыгуы язучы фикерләренең, мәгърифәтчелек идеяләренең Русия мөселманнарына якынлыгы, рухи ихтыяҗларына җавап бирүе турында сөйли [1]. Аның 1897 елда «Яшьлек җүләрлек» дигән хикәясе, С.Максуди тарафыннан татарчалаштырылып, Казанда дөнья күрә. 1902 елда Оренбургта «Яшь егетләр өчен гаять файдалы бер хикәят» дигән хикәясе, ә Казанда бертуган Кәримовлар матбагасында дидактик характердагы «Кыйссадан хисса» китабы нәшер ителә. Әхмәд Мидхәтнең «Бозудан дару» һәм мәшһүр төрек философы Әхмәд Мәхмүт әфәнденең «Хыял вә хакыйкать» нам әсәренең тәрҗемәсе» әсәре Ш.Мостафа тәрҗемәсендә Казанда 1908 елда басыла.

Шушы чорда аның тормыш юлын һәм күпкырлы эшчәнлеген гыйльми күзаллау юнәлешендә дә җитди адымнар ясала. Әхмәт Мидхәт белән шәхси аралашып, аның гыйльми һәм рухи тәрбиясен алган Фатих Кәрими үзенең публицистик язмаларында, сәяхәтнамәләрендә һәм хатларында бу олы шәхеснең характер сыйфатлары, кардәш халыкларга уртак теләк-омтылышлары һәм иҗтимагый-фәлсәфи хезмәтләре белән татар укучыларын таныштыра [2]. Танылган шәрык һәм дин белгече, галим, мәгърифәтче язучы Ризаэтдин Фәхретдиннең 1913 елда Оренбургта «Мәшһүр ирләр» сериясендә Ә.Мидхәтнең тормыш юлын, әдәби һәм иҗтимагый эшчәнлеген яктырткан «Әхмәт Мидхәт әфәнде» [3] монографиясе нәшер ителә. Г. Ибраһимов исә үз мәкаләләрендә төрек әдәбияты, иҗтимагый-фәлсәфи фикере тарихында галим һәм әдипнең ролен, аның киңкырлы эшчәнлеген югары бәяли. Төрек әдәбияты тәхетенә, иң беренче чиратта, ул Әхмәд Мидхәтне утырта [4]. Әхмәд Мидхәт әфәнденең 1912 елда үлеменә нисбәтле татар вакытлы матбугат битләрендә басылган кайгы язмалары, мәкаләләр дә бу галимнең зурлыгын аңлауга һәм рухи мирасының аерым аспектларын гыйльми күзаллауга үзләреннән мәгълүм өлеш кертәләр [5].

1917 елгы Октябрь борылышыннан соң, социалистик идеологиянең сәнгатькә, шул исәптән әдәбиятка да көчле йогынтысы аркасында, әдәби-мәдәни бәйләнешләр һәм үзара тәэсир итешү тыгыз булуга карамастан, төрек әдәбиятын, аның күренекле шәхесләре иҗатын тикшерү зәгыйфьләнә, ә алга таба ул бөтенләй сүнеп-сүрелеп кала. XX гасыр ахырында Советлар берлегендә, үзгәртеп кору хәрәкәте башланып, сүз иреге һәм фикер хөрлеге игълан ителү белән, бу юнәлештә җанлану күзәтелә. Кискен иҗтимагый-рухи алмашыну елларында нәшер ителгән М.Мәһдиевнең «Социальные корни таланта» (1990) хезмәтендә татар халкының яңарышында зур роль уйнаган Әхмәд Мидхәт шәхесенә һәм аның әдәби эшчәнлеге, аның Фатих Кәрими белән мөнәсәбәтләре хакында шактый тулы мәгълүмат урнаштырыла [6].

XX гасыр ахырында төрек әдәбиятын һәм мәдәниятен өйрәнүдә сыйфади үзгәрешләр барлыкка килеп, төрки-татар әдәби бәгланышлары чагыштырмалы-тарихи планда тикшерелә башлый. Әдәбият галиме, шәрык белгече Х. Миңнегуловның монографик хезмәтләрендә һәм аналитик мәкаләләрендә, беренчедән, XIX – XX гасыр чикләрендә татар галимнәренең әдәби багланышлар проблемасы белән кызыксынуы, бу юнәлештә хезмәтләр басылып чыгуы хәбәр ителсә, икенчедән, бу чорда татар халкының иҗтимагый-рухи яңарышына йогынты ясаган күренекле шәхесләр арасында Әхмәт Мидхәткә югары бәя бирелә [7].

Р.Харрасованың, тарихи дөреслек торгызылып, исеме һәм киңкырлы мирасы үз халкына, Ватанына кайтарылган мәшһүр язучы, драматург һәм ялкынлы публицист Гаяз Исхакыйның башлангыч чор прозасын әдәби багланышлар яссылыгында яктырткан «Әдәбият бәйләнешләр яктылыгында» [8] монографик хезмәтендә Әхмәт Мидхәтнең бай әдәби һәм иҗтимагый эшчәнлеге, татар зыялылары белән рухи бәйләнешләре, милли сүз сәнгате һәм иҗтимагый фикере күтәрелешендәге урыны, язучы әсәрләренең аерым сыйфатлары хакында нәзари фикерләр тагын да тирәнәя. Шушы елларда татар әдәбият белемендә татар-төрек әдәби бәйләнешләрен

системалы тикшерү юнәлешендә тагын да җитдирәк адымнар ясала. А.Нигъмәтуллинаның «Татарско-турецкие литературные связи конца XIX – начала XX века» (на материале жизни и творчества турецкого писателя-просветителя Ахмета Мидхата)» [9] хезмәте татар әдәбияты фәнендә Әхмәт Мидхәт әфәнденең тормыш сукмаклары һәм мирасын монографик тикшерүне яңа баскычка күтәрә. Биредә, беренчеләрдән булып, мәгърифәтче галимнең, язучы һәм философның фәнни иҗат биографиясе тудырыла һәм Әхмәт Мидхәтнең иҗтимагый, фәлсәфи һәм әдәби-эстетик карашлары шәрык һәм гареб контекстында анализланып, рухи мирасы билгеле бер дәрәҗәдә тәмамланган төс ала. И.Мөхәмәтовның «Книга Мухаммеда Челеби «Мухаммадия» в контексте татарско-турецких литературных взаимосвязей» (2006) [10] дигән фәнни хезмәтендә XIII – XIX гасырлар арасында татар-төрек бәйләнешләре гыйльми күзалланып, татар әдәбият белемендә мәдәни багланышларның барлыкка килү һәм үсеш баскычларының тулы картинасы күрсәтелә.

2. «Хаҗә-и әүвәл»гә карата булган ышаныч һәм ярату»

Идел-Урал буе төркиләре арасында Әхмәт Мидхәт Әфәнде кадәр мәгълүм һәм мәшһүр булган башка бер төрек язучысы да юк, шул сәбәпле, аның вафаты турындагы хәбәр биредә бик тиз тарала һәм халыкны кайгыга сала. Газета-журналларда үлем кайгысын уртаклашкан хәбәрләр һәм әдипкә багышланган истәлек язмалары күпләп басыла. Беренче чиратта, баш мөхәррире Фатих Кәрими булган «Вакыт» газетасы, «Тәрҗеман», «Идел», «Себер», «Кояш», «Йолдыз» һәм «Шура» кебек газета-журналлар аның шәхесе зурлап язылган мәкаләләр бастыралар. Ә. Мидхәт әфәнденең вафаты хәбәрен ишетеп, мәктәп-мәдрәсәләрдә укучы шәкертләр, алдынгы гаиләләрдә тәрбияләнеп, әсәрләренең әдәби сүз тәмен тоюга ирешкән кыз балалар аның рухына Коръән укыйлар, хәтем чыгалар.

Гомере буе ару-талуны белмәгән Әхмәт Мидхәт әфәнде ике йөздән артык әсәре белән, «белгәннәрен башкаларга җиткерү омтылышы» аша китап дигән хәзинәне, Госманлыда да, Идел-Урал буйларында да, мәдрәсәләргә һәм галимнәргә генә аталган затлы нәрсә булудан туктатып, халык массаларына ирештерү өчен күп көч куйган. Шуңа күрә дә «хаҗә-и әүвәл»[1] исеме аңа бик килешеп тора. Әдипнең «Мөдафага вә мукабәлә» («Каршы тору һәм җавап кайтару») исемле өч томлык әсәре Идел-Урал буе төркиләре тарафыннан бик үз ителгән. Бу әсәрне дәвамлы тикшергән һәм өйрәнгән бер галимнең: «Әгәр кыямәт көнендә Рәсүлуллаһтан тыш тагын берәүдән шәфәгать теләү мөмкин булса, мин, һичшиксез, Әхмәт Мидхәт Әфәндедән теләячәкмен» [2: 97] дигән сүзләре аңа булган ышанычның һәм мәхәббәтнең дәрәҗәсен күрсәтә. Фикри һәм рухи яктан таянычка мохтаҗ булган Идел-Урал буе төркиләре тарафыннан Ә.Мидхәтнең үз ителүенә бигрәк тә аның Европага карашы һәм христиан миссионерлар белән мөгамәләсе сәбәп була. Зәки Вәлиди үз истәлекләрендә Ә.Мидхәт әсәрләренең Джон Драпер кебек европалыларга һәм рус китапларына каршы агу китәргеч кебек кабул ителүен яза [11: 82]. Ә. Мидхәт, «Гаребне үзендә эретеп, туры юлга керер дәрәҗәгә китергәннән соң, аны мөселманлашкан йөзе белән укучыларына тәкъдим итә» [12: 76]. Танпынар сүзләре белән әйтсәк: «Ә. Мидхәт, мәдәният кризисы баласы булуын беркайчан онытмый. Исламиятне христианлык алдында яклау өчен, «Мөдафага вә мукабәлә» («Каршы тору һәм җавап кайтару») әсәрләрен язган галим бөтен хезмәтләрендә диярлек бу кризиска кире әйләнеп кайта» [13: 472]. Аның бу ягы, һичшиксез, Зәки Вәлидинең атасына гына түгел, бик күпләргә ошый.

Ә.Мидхәтнең замандашы булган Шәмсетдин Сами да «Камус-и түрки» һәм «Камусу-ль аләм» исемле хезмәтләре белән Идел-Уралда гыйлем әһелләре тарафыннан танылa, аеруча алты томлык энциклопедик әсәренә зур бәя бирелә. Ләкин аның хезмәтләренең Ә.Мидхәт әфәнденекенә караганда житдирәк һәм гыйльмирәк булуы «хикәя» кебек җиңел аңлашыла һәм мәшәкатьсез укыла торган әйберләргә гадәтләнгән халык арасында тарала алмауга сәбәп була. Беренче төрек романнары булып саналган «Тәгашшук-и Тәлгать вә Фитнат» [14] һәм «Хатунлар» [15] кебек халыкка атап язылган әсәрләренең тәрҗемәләре басылган булса да, Ш. Сами фикеренчә: «Хезмәтләрендә исламиятнең югары фикерләрен һәм дин хикмәтләрен алга сөрүче, гыйлемнәрне һәм фәннәрне, мәдәниләшүне һәм тәрәккыятне

[1] Хаҗә-и әүвәл – милләтнең гыйлемдә һәм фикердә алга китүе өчен зур тырышлык күрсәткән шәхес.

һәрвакыт дин белән килештерергә тырышучы» [2: 97] Ә.Мидхәткә өстенлек бирүгә китерә.

Әсәрләрен язган вакытта, Шинасинең саф төрек теле турындагы фикерен яклавы, әлбәттә, Ә.Мидхәт әсәрләренең аңлашылу дәрәҗәсен арттырган. 1880 еллар башында «Вакыт», «Әл-Лива» һәм «Әл-Мүәид» газеталарын укыган Ризаэтдин Фәхретдин: «Әгәр бүген Мөслим Әл-Хорасани яки Фируз Абади каберләреннән торып чыгып, «Әл-Лива» белән «Әл-Мүәид» газеталарының соңгы саннарын укысалар, алар да минем кебек һичбер нәрсә аңламаячаклар» [16: 19] дип тәнкыйтьли. Әхмәт Мидхәтнең теленең сафлыгы, алда әйтелгәнчә, аның милләттәшләре тарафыннан да бик җиңел укылуын тәэмин итә [17: 38-40].

3. Сәяхәт иткән Истанбул китаплары

Истанбул зыялыларының китаплары Идел-Урал буе төркиләре арасында кайсы заманнардан бирле тарала башлаганлыгы турында ачык кына мәгълүмат юк. Шулай да «Мөхәммәдия», «Әнвәрү-л гашыйкин», «Алты пармак», «Мәгърифәтнамә» һәм «Тарикат-е Мөхәммәдия» кебек бу җирләрдә шактый билгеле булган классик дини әсәрләрнең, 1552 елда Явыз Иван тарафыннан Казан алынганнан соң, Дагыстанга һәм аннан Төркиягә качкан һәм соңрак бер өлеше ватанына кире кайткан халык белән таралуы хакында фикер ныклап урнашкан [18: 283].

XIX гасырның ахырларына кадәр Бохара мәдрәсәләренә укып, илләренә кире кайткан яшьләрнең, «паспорт», «эш кенәгәсе» кебек (бу гыйбарәләрне Р. Фәхретдин файдаланган) кулларыннан да төшерми торган китаплар арасында, алда телгә алынганнар белән беррәттән, «Тәфсир-и тыбъян», «Лөгат-е ахтәри» һәм Әхмәт бин Муса әл-Хаялинең «Шәрх-е гакаид хашиясе» кебек әсәрләрне күрсәтергә мөмкин [3: 119]. Алай гына да түгел, Мәхкәмә-и-шаргыя Оренбурджыя мөфтие Габдессаләм Габдерәхимев, Сәгыйть Алкин һәм Ибраһим Хәлфин кебек галимнәрнең бу әсәрләрнең теленә һәм өслүпләренә ияреп язганлыклары да күренә [3: 120]. Югарыда исемнәре телгә алынган китаплар киң таралу алса да, авторларының танылмавы һәм хәтта төрек галимнәре икәнлеге игътибарга алынмавы бик кызыклы. Бу – Госманлы дәүләтендә дә нәкъ шулай. Мәсәлән, мәшһүр «Мөхәммәдия»нең авторы Языҗыугълы хакында Шәмсетдин Саминең «Камусу-ль галәм»ендә дә бик аз мәгълүмат бирелгән. Идел-Урал регионындагы мәдрәсәләрдә дәреслек буларак укытылган «Мөхәммәдия» мәшһүр татар шагыйре Габдулла Тукайга пародия язар өчен илһам чишмәсе булган бер вакытта [19: 84], Госманлы дәүләтендә Абделхәмид II тарафыннан бу әсәрне уку тыела. Ризаэтдин Фәхретдин Языҗыугълына карата мондый мөнәсәбәтне берничек тә аңлый алмавы турында яза [3: 34].

1727 елда Госманлыда нәшриятның барлыкка килүе Истанбулда басылган китапларның Идел буенда да таралуына сәбәп була. XVI гасырның ахырында Россиядә барлыкка килгән нәшрият, гәрчә Петр I Манифесты татар телендә 1722 елда нәшер ителсә дә, Идел-Урал буе төркиләре тарафыннан бары тик XVIII гасыр ахырларында гына, Павел I нең 1799 елда 20823 номерлы фәрманы чыкканнан соң, «дини китаплар» нәшер итү өчен генә файдаланыла башлый [20: 134]. 1762 елның 18 февралендә игълан ителгән «Дворянннарның иреге турында Манифест» фәрманы белән шәхси нәшриятлар ачарга рөхсәт ителә. Татарлар, Екатерина II гә гаризалар язып, мәдрәсәләрдә укытыр өчен, дәреслек китапларның азлыгыннан зарланалар. Бу өлкәдә алга китеш сизелә башлаганнан соң, вәзгыятьне контрольдә тоту максатында, 1783 елда игълан ителгән фәрман юкка чыгарылып, бөтен шәхси нәшриятлар ябыла. Екатерина патшабикә, киеренкелекне беркадәр йомшарту өчен, 1787 елда дәүләт казнасы хисабына гарәп хәрефләре белән 477 битлек «Коръән-е Кәрим» бастыра. Аның 1788 елның 22 сентябрендә чыгарылган фәрманы белән Уфада Русия мөселманнарының (Кырымнан башка) Мәхкәмә-и-шаргыя Оренбурджыя (Диния нәзарәте) ачыла. Бу адымнар, һичшиксез, хәлифәт мәркәзе булган Истанбул белән Россия мөселманнарының бәйләнешләрен киметү максатыннан ясала.

Казанда мөселманнар өчен оештырылган нәшриятта цензура көчле булу сәбәпле, Идел-Урал буе төркиләре Истанбулдагы матбагаларны файдаланалар. Госманлы нәшриятының беренче әсәрләреннән 1727 елгы Мөтәфәррика басмасы булган «Ванколы лөгате» һәм 1730 ел басмасы булган «Җиһаннамә» ләр бүгенге көндә дә Казан университеты китапханәсендә саклана [20: 134]. Ризаэтдин Фәхретдин дә шәкертлек елларында бу әсәрләрдән шактый киң файдалануын белдерә [21: 417-419].

4. Төрки дөньяның көнбатышы – Истанбул

Истанбул басма китапларының бу төбәккә килеп җитүендә сәүдәгәрләрнең, сәяхәтчеләрнең һәм бигрәк тә Истанбул аша хаҗ сәфәре кылучыларның зур өлеше бар. Барыннан да әһәмиятлесе шул: барлык каршылыкларга карамастан, татарларның аң-белемгә, мәктәп-мәдрәсә ачуга омтылышлары бу китап агымын көчәйтә. Сәфәрдән кире кайтучылар сандык-сандык китаплар алып кайталар. Нәкышбәнди шәехе Гүмүшханәвинең хәлифәләреннән татар шәехе Зәйнулла Рәсүли, 1859 елда кылган хаҗ сәфәреннән кайтканда, Истанбулда шулкадәр күп китап ала ки, хәтта акчасы калмый, иленә кайтырга дип кайбер китапларны кире сатарга мәҗбүр була [22: 20]. Хаҗга барган галимнәрнең сәяхәтнамәләр язулары һәм Истанбулга багышланган өлешләренең тәфсилле һәм тәэсирле тасвирланышы хәлифәт мәркәзендәге алгарыш һәм галимнәр белән кызыксынуны арттырган. Мәсәлән, мәшһүр Шиһабетдин Мәрҗани 1880 елда хаҗга барышлый Истанбулда туктап, шәйхелислам Хәсән Осман Фәһми, Мүниф паша, Җәүдәт паша һәм тагын берничә галим белән күрешүен «Рихләтү-л Мәрҗани»дә теркәп калдырган [18: 178-179]. Риза Фәхретдин моңа охшаш тагын 13 сәяхәтнамә булуын һәм аларның исемнәрен яза [18: 144-146]. Ул 1851 елда кылынган бер сәяхәтнең кульязмасын табып өйрәнә һәм «Исмәгыйль сәяхәте» исеме белән бастырып чыгара [23]. Боларның барысы да Идел-Урал буе укучысын Истанбулга якынайта. «Истанбулны бер күрсәм, үкенмәс идем үлсәм дә» гыйбарәсенең төрки дөнья аңында киң таралуы һәркемнең Истанбулны күрү хыялы белән яшәгәнлегенә дәлил [24: 232-234].

XIX гасырның урталарында җәелә башлаган газетачылыкны кызыксынып күзәтүчеләр биредә дә күренә башлый. Истанбулдан алып кайтылган газета һәм китаплар Идел-Урал буенда «Аурупа мәгърифәтчелеге» фикеренең уянуына китерә. Намык Кәмальнең, Әхмәт Мидхәт әфәнденең әсәрләре Казанда да басыла башлый [25: 106]. 1881 елда Ә. Мидхәт әфәнденең «Тәрҗеман-ы хакыйкать»ен биредә дә укыганнар. Бу елларда әле Исмәгыйль Гаспралының «Тәрҗеман»ы чыкмый. Оренбург бае Шакир Рәмиев Истанбулдагы энесе Закир Рәмиевкә 1881 елның 16 мартында язган хатында «Тәрҗеман-ы хакыйкать»не бик яратып укуын хәбәр итә һәм газетаны даими җибәреп торуын үтенә [3: 122]. Бу төбәкнең алдынгы җәдитчеләренең берсе Ризаэтдин Фәхретдиннең «Тәрҗеман»белән танышлыгы бары тик 1884 елда 27 саны белән башланса, Истанбулдан китерелгән «Вакыт», «Әл-лива» һәм «Әл-мүәид» газеталары белән ул алдан таныш була һәм аларны укып бара [16: 19]. Чынбарлыкта И. Гаспралының «Тәрҗеман»ы мәркәзе Истанбулда булган җәдитчелек фикерен көчәйтеп җибәргән һәм тел якынлыгы аша бу фикерләрне җәелдергән генә.

XIX гасыр, һичшиксез, Госманлы Төркиясендә һәм төрки дөньяда иҗтимагый-рухи һәм мәдәни яңарыш ихтыяҗы бик нык хис ителгән чор була. Госманлы бу мәсьәлә белән дәүләт күләмендә шөгыльләнгән, сәяси идарә көченнән мәхрүм булган төрки дөнья исә аны шәхесләр дәрәҗәсендә һәм җәдитчелек исеме белән аталып йөртелгән хәрәкәт яссылыгында тормышка ашыра алган. Истанбул бу яңарышта төрки дөнья өчен мәркәз ролен табигый рәвештә үз өстенә ала. Кайбер совет чоры галимнәре дә Төркиянең бу мөһим ролен билгеләп үтәләр [26: 197]. Истанбулның хәлифәт мәркәзе булуы, алфавит һәм тел уртаклыгы, көнбатыш белән турыдан туры бәйләнештә торган Госманлы зыялылары белән чагыштырганда, бу тәҗрибәләрдән мәхрүм булган төрки дөнья зыялыларын, мәҗбүри рәвештә, Истанбулга юнәлтә.

5. Әхмәт Мидхәтнең Идел-Урал төркиләре белән кызыксынуы

Ризаэтдин Фәхретдин, төрки дөнья галимголямәләренең Истанбулга тартылулары көчле булса да, Госманлы зыялыларының Русиядәге диндәшләре һәм кардәшләре белән тиешенчә кызыксынмауларыннан зарлана. «Дивани шерхе»нә, «Тавзиһ вә гакаид-и нәсәфия»ләргә аңлатмалар язмаса да, «Мөстәфәдү-л әхбәр» авторы Мәрҗанинең исеме, һич булмаса, Әхмәт Мидхәт әфәнденең һәм Шәмсетдин Саминең әсәрләрендә генә булса да искә алынырга тиеш иде [3: 123-124]. Ә энциклопедия авторы Шәмсетдин Сами исә, Әхмәт Мидхәт белән чагыштырганда, тагын да битарафрак, чөнки Әхмәт Мидхәт Исмәгыйль Гаспралы, ахун Гатаулла Баязитов, Иосиф Готвальд һәм Гөлнар ханым (Ольга Сергеевна Лебедева) кебек Русия галимнәре һәм шәркыятьчеләре турында язган.

Әхмәт Мидхәт «Мәҗлис-и умур-ы сыххия»дә[2] әгъза һәм сәркатип булып эшләгән вакытында, ягъни 1884 елларда Госманлыдан

[2] «Мәҗлис-и умур-ы сыххия» - Сәламәтлек эшләре оешмасы

читтәге төрки халыклар, бигрәк тә Идел-Урал буе төркиләре белән ныклап кызыксына башлый. Бу оешма, билгеле булганча, хаҗга барганда, Истанбулга тукталган мөселманнарга карантин рөхсәте бирә торган була. 1876 елдан солтан сараена якынайган Әхмәт Мидхәт, Абделхәмит II нең сәясәтенә туры килерлек итеп, эшчәнлек алып бара, хәтта сарай белән булган мөнәсәбәттә актив роль уйный. Сәламәтлек оешмасына тукталган кешеләргә биргән нәсихәтләре, Истанбулга килгән яшьләргә Мәктәб-и мөлкиягә укырга керергә булышулары, гозерләр буенча Казанга «Тәрҗеман-ы хакыйкать» газетасын җибәреп торуы – ул башкарган эшләрне ачык күрсәтә.

Бу урында Сарайның «Тәрҗеман-ы хакыйкать»кә ярдәм итү сәбәбенә бераз ачыклык кертү сорала. Танпынар «Әхмәт Мидхәт – матбага ачып, аның эшләвен, алга китүен теләве белән эшмәкәр иде» [13: 457] дигән карашта торса да, Госманлыдан читтә, шул исәптән Русиядәге укучы массасына танылуга ирешкән Ә. Мидхәт, беренче чиратта, моны дәүләт файдасына кулланырга тырышкан миссионер була. Яңа укучы массасыннан канәгать булуы хакында ул Фатих Кәримигә 1892 елда язган җавап хатында белдерә: «Мин гаҗизгә бәян ителгән мәхәббәт вә игътибардан бик тә шатмын. Хезмәт итәргә теләгебез, безгә болай ерак җирләрдәге кардәшләребезнең дә мәхәббәтләрен, игътибарларын казандырганы өчен мәсләгебезгә булган рәхмәтебез тагын бер кат артты» [3: 60-61].

6. Әхмәт Мидхәтнең шәркыятьче (ориенталист) дуслары

Әхмәт Мидхәт 1889 елда Стокгольмда үткәрелгән VIII Шәркыятьчеләр конгрессында ике рус ориенталисты белән таныша. Боларның берсе – дуслыклары аннан соң да дәвам иткән Гөлнар ханым, икенчесе – профессор Иосиф Федорович Готвальд була. Алар белән танышуны ул Русия татарлары турында ни дә булса ишетү, белүнең бер юлы итеп карый [27: 22-23]. Бу хакта ул үзенең бер хатында: «Русиядәге мөселманнарның хәлләре мине һәрвакыт кызыксындырып тора. Сездән шактый мәгълүмат алып, бу мәгълүматымны никадәр киңәйтсәм, шулкадәр файдалы булачак. Мондый эчтәлекле хатларыгызны иренмичә, киресенчә, бик теләп һәм кабат-кабат укыячакмын» [3: 63-64], – дип яза. Конгресстан соң, аеруча Гөлнар ханым белән бәйләнешләре дәвам итә. Гөлнар ханым Истанбулга килгән вакытларында Ә.Мидхәтнең кунагы була.

Француз галиме Эрнест Ренанның «Ислам һәм тәрәкъкый» әсәренә Петербург имамы ахун Гатаулла Баязитов рус телендә язган «Ренанга рәддия» китабын Гөлнар ханым һәм «Тәрҗүман-ы хакыйкать»нең мөхәррире Җәүдәт Бәй төрек теленә тәрҗемә итәләр [28: 45-49]. Бу дуслык рус шәркыятьчесенә карата булган шик-шөбһәләрне дә юкка чыгара. Әхмәт Мидхәт, Фатих Кәримигә җибәргән бер хатында бу хезмәтне бик мактап телгә ала [3: 65]. Бу әсәр яңа әдәби-мәдәни эзләнү-тикшеренүләр өчен юл ача. 1890-1892 елларда А.С.Пушкинның «Буран» һәм «Пики дамасы» әсәрләре турында биографик очерк, М.Ю.Лермонтовның «Демон», Л.Н.Толстойның «Ике карт», «Гаилә бәхете», «Ильяс», «Иван Ильичның үлеме» кебек әсәрләре беренче мәртәбә төрек теленә тәрҗемә ителә. Бераздан Әхмәт Мидхәт һәм Касыйм Әминнең әсәрләрен рус теленә тәрҗемә иткән Гөлнар ханымның алдына үз илендә цензура мәсьәләсе килеп баса [26: 156-157]. Шул ук вакытта патша Русиясендә, зур ышаныч казанып, 15 ел буе Петербург цензура оешмасында җаваплы вазифа башкарган, татар телендә китаплар чыгару яки чыгармау турында карар кабул иткән Василий Дмитриевич Смирновның [29: 523] 500 битлек «Госманлы әдәбиятының сайланма әсәрләре» хезмәте 1891елда Петербургта басыла [30: 384].

Стокгольмдагы конгресста Ә.Мидхәт Гөлнар ханым аша Казан университеты профессоры И.Готвальд белән таныша. 1857-1884 елларда Готвальд университет нәшрияты-ның директоры була, 1860-1875 елларда Казан цензура оешмасында эшли [31: 56]. Әхмәт Мидхәт 1890 елның 12 ноябрендә Фатих Кәримигә язган хатында: «Ул якларда хикмәт һәм акыл иясе Иосиф Готвальд бар, шәркыятьчеләр конгрессында танышып сөйләшкән идек. Аерым сәлам җибәрәм. Ислам белемендә гаять зур белгеч» [30: 60-61] дигән сүзләр белән аны бик мактап телгә ала.

7. Рухи улы – Фатих Кәрими

XIX гасыр ахыры – XX гасыр башында яшәгән Ш.Мәрҗани, Р.Фәхретдин, Ф.Кәримиләрнең иҗтимагый эшчәнлеге, әдәбиятка, дөньяви фәннәргә, икътисади алгарышка, дингә карата фикерләренең, хәтта әдип буларак эволюцияләренең Ә.Мидхәтнең иҗтимагый эшчәнлеге, карашлары һәм

иҗатының үсеш-үзгәрешләренә аваздаш икәнлеге күренә [8: 115].

Әхмәт Мидхәтнең Идел-Урал буе төрки халыклары арасында иң якын бәйләнештә торган һәм «рухи угълым» дип атаган кешесе Фатих Кәрими була. Ф. Кәрими моңа кадәр китаплары аша гына белгән Әхмәт Мидхәт белән 1892 елда Истанбулга килгәч шәхсән таныша һәм алга таба аның иң якын рухи дәвамчысына әверелә. Ф.Кәрими, Истанбулга килгәч, кайсы мәктәпкә уку яхшырак булуы турында фикерен белер өчен, Ә.Мидхәт янына бара. Ә.Мидхәт аңа: «Укуыгызны бетергәч, сез биредә калу фикерендәме? Яисә ниятегез, илегезгә кире кайтып, милләттәшләрегезгә хезмәт итүме? Әгәр биредә калу фикерендә булсагыз, миннән сезгә бернинди киңәш тә юк, үзегез хәл итегез. Әгәр инде илегезгә кире кайту уенда булсагыз, бу минуттан минем рухи угълым буласың, һәр төрле киңәшкә һәм ярдәмгә әзермен» [2: 98], – дип әйтә. Әхмәт Мидхәт шул көннән алып, «рухи улы» Ф.Кәрими 1896 елда укуын тәмамлаганга кадәр, һәрдаим ярдәм итеп тора. Ф.Кәрими исә, һәр җомга көнне диярлек аның янына барып, Ә.Мидхәтнең сөйләгәннәрен һәм киңәш-табышларын тыңлау шәрәфенә ирешә.

Укуын бетереп, Ялтадагы Дара татар авылында укытучы булып эшли башлаган [32: 404] Фатих Кәрими Әхмәт Мидхәт белән булган бәйләнешен өзми, аңа хатлар язып тора. 1898 елның 28 мартында язган җавап хатында Әхмәт Мидхәт аңа болай ди: «Ялтадан 1898 елның 20 март көнне язган хатыгызны укып бик нык сөендем. Беренчедән, арабыздагы хокукны (килешүне) онытмавыгызга; икенчедән, Русия мөселманнарының тәрәккыйга омтылышлары, тырышулары хакында куанычлы хәбәр бирүегезгә сөендем. Ул көнне хәтерлисезме, карантин идарәсендә сезне Мөлкия мәктәбенә кабул иттерү өчен сөйләшеп, тырышып йөри идек. Сезгә шул вакыт әйткән идем: «Бу мәсьәләдә ярдәм итәрмен, ләкин укуыгыз беткәч, биредә калу шарты белән түгел. Русиягә кире кайтып, андагы диндәшләребезгә белем һәм тәрбия эшендә хезмәт итүегез шарты белән». Әйе, моны исегездән чыгармаган булуыгызга ышанам. Чөнки, менә, биргән вәгъдәгезне тотып, кире кайтып, белем бирү эшенә керешкәнсез, Аллаһ сезне хәләл җефетегез белән бергә бәхеткә, уңышка ирештерсен» [3: 61-62].

Әхмәт Мидхәт бу хатының ахырында шактый кызыклы кисәтү дә ясый: «Безнең биредә «Жон төрек» исемле бер төркем ләгънәтнең ничек итеп азып йөрүләрен беләсез. Боларның нигилист һ.б. төрле исемнәр белән аталып йөртелүчеләре Русиядә дә бар икәнлеген ишетәбез. Бу юньсез адәмнәр үз араларына сезне дә чакырып маташырлар. Зинһар, боларны яныгызга якын китермәгез. Нәфесегезгә генә түгел, милләтегезгә дә хыянәт иткән булырсыз. Патша хәзрәтләренең һәм аның хөкүмәтенең дошманы булган бу мәлгуньнәрне яныгызга якын җибәрсәгез, патша һәм хөкүмәте каршында ышанычыгызны югалтырсыз. Бүген Истанбулда әрмәннәр һ.б. коткы таратучылар безгә ничек булып күренсәләр, сез дә анда шулай күренерсез. Сезгә, минем бу сүзләремә зур әһәмият биреп, шуннан чыгып хәрәкәт итәргә кирәк» [3: 63]. Ф.Кәриминең Ялтада яшәвен исәпкә алып, Әхмәт Мидхәт хатын болай дип тәмамлый: «Исмәгыйль Гаспринский бәк әфәнде хәзрәтләре белән хәбәрләшсәгез, сәламемне һәм олы затлары хакындагы бөек ихтирамымны белдерүегезне сорыйм. Ул бөек кешенең ислам диненә күрсәткән хезмәте дөньялыкта исеменең хәер белән искә алынуын, ахирәттә дә савабын тәэмин итәр. Шул ук теләкләрне, сезгә дә телим, угълым» [3: 63-64].

8. Фатих Кәриминең Истанбул сәяхәте һәм Смирновка җавабы

1899 елда атасы ахун Гыйльман Кәрими теләге белән, Кырымнан Оренбургка күчеп килгән Фатих Кәрими, шул елның 15 февралендә алтын приискалары хуҗасы Шакир Рәмиев белән Аурупа сәяхәтенә чыга. Бу сәяхәт өч ай ярым дәвам иткән. Алар Венада Истанбул поездына утыралар һәм 6 майда Истанбулга килеп җитәләр. Алар Әхмәт Мидхәт әфәнде белән гаять табигый рәвештә күрешәләр. 1902 елда Санкт-Петербургта басылып чыккан «Аурупа сәяхәтнамәсе»ндә Фатих Кәрими бу күрешү хакында болай дип яза: «Истанбулның мәшһүр мөхәррире мәрхәмәт иясе Әхмәт Мидхәт әфәнде хәзрәтләре янына бардык. Бугаз эченең (Босфор) Бәйкоз дигән бер мәхәлләсендә сарае бар. Анда барып үзен туры китерә алмадык. Икенче көнне Галатадагы карантин мәхкәмәсенә барып, бүлмәсендә күрешеп сөйләшүгә ирештек. Аның белән электән дә таныш идек. Мине шундук танып алды. Хуш күреп кабул итте. Шакир әфәнде белән дә таныштылар. Бу кеше – төрекләрнең

иң мәшһүр каләмияләреннән берсе, милләтенә һәм ватанына, бөтен ислам дөньясына онытылмаслык зур хезмәт күрсәткән шәхес. Роман, хикәя; фәлсәфә белеме, дин фәлсәфәсе, тарих кебек фәннәр буенча бик күп әсәрләр язган һәм аларны заман таләбенә, халкының холык-табигатенә туры китереп язганга, халыкны укуга җәлеп иткән. Әдип һаман да язуын дәвам итә, шул ук вакытта карантинда сәламәтлек идарәсендә баш сәркатип вазифасын да башкара. Әхмәт Мидхәт әфәнде хәзрәтләре турында аерым бер рисалә (брошюра) язып, бастырырга рөхсәт алыр өчен, үзенә мөрәҗәгать иткән идем. Рөхсәт бирелсә, иншаллаһ, ул да нәшер ителер. Ул вакыт, күрешеп сөйләшкәннән соң, һәрвакыттагыча, Русия мөселманнары белән бәйле нәсихәтләр бирә башлады» [32: 307-308].

Фатих Кәрими биредә Әхмәт Мидхәт әфәнде турында бер рисалә әзерләвен язган. Хаккы Тарык Ус 1944 елда Әхмәт Мидхәт әфәнденең үлеменә 100 ел тулуны искә алу җыелышында ясаган чыгышында: «Төньяк төркиләрнең язучысы Фатих Кәримов, миндә үз кулъязмасы да булган бер китабында, Әхмәт Мидхәт белән бер сөйләшүенең эчтәлеген китереп үтә» [12: 24] дип, бу рисаләне телгә ала. Әхмәт Мидхәт 1899 елның 16 июлендә Фатих Кәримигә язган озын хатында: «Истанбулдан үтеп барышлый миңа бер рисалә калдырган идегез. Мсьё Смирновның Әхвале Мөхәммәдияне тәнкыйтьләп русча язган бер мәкаләсенең тәрҗемәсе иде, монда Мөхәммәдиягә карата әйтелгән лаек булмаган фикерләргә игътибарымны җәлеп иткән идегез. Мин бу тәрҗемәне бик игътибар белән укыдым. Әхвале-Мөхәммәдия турындагы фикерләр бик өстән-өстән генә әйтелгән, җитди һәм тирән булмаган нәрсәләр. Шул дәрәҗәдә җитди түгел ки, боларны кире кагу ислам өчен бернинди кыенлык тудырмый» [3: 63-64], – дип, бер вакыйганы да искә ала. Хатның ахырында: «Максатым – сезгә Смирновның мәкаләсенә җавап яза башлаганымны белдерү иде. Әйе, бу җавап язылып ята. Эчтәлеге моңа кадәрге яклау язмаларын кабатлаудан гыйбарәт булмаячак. Аллаһының мәрхәмәте һәм шәфкате белән бирегә яңа эзләнүләремнең нәтиҗәләре керәчәк. Һәм дә бу җавап мәкаләмне Истанбулда нәшер итмәячәкмен. Моның кебек әсәрләр Госманлылар карашында инде гадилек, алар андый нәрсәләргә ияләнеп бетте. Җавап мәкаләм сезгә мөрәҗәгать итеп язылган берничә хат рәвешендә булачак. Без биредә бу хатларның берничә нөсхәсен Русия мөселманнарының иң бирелгәннәренә дә белдерәчәкбез»[3: 73]. Тик болар, Ризаэтдин Фәхретдин әйткәнчә, дини һәм гамәли мәсьәләләр түгел, ә иҗтимагый мәсьәләләр була [3: 116].

9. Әхмәт Мидхәт һәм Ризаэтдин Фәхретдин

Госманлы дәүләтенә нигез салган Осман бәйдән алып Мидхәт Пашага, Ибраһим Мөтәфәррикадан Кятип Чәләбигә, Фатма Халия ханымнан Нигяр ханымга кадәр Госманлының алдынгы дәүләт эшлеклеләре һәм зыялыларының биографияләрен язып нәшер иткән Ризаэтдин Фәхретдин «Әхмәт Мидхәт әфәнде» (Оренбург, 1913) китабы белән бу теманың башына таҗ кидергән кебек була.

Әхмәт Мидхәт әфәнде белән Шәмсетдин Саминең язучылык талантларын үзендә туплаган Ризаэтдин Фәхретдин, Гаисә Хөсәеновның әйтүенчә, үзе баш мөхәррире булган «Шура» журналында 180 нән артык биография язып бастыра [33: 255]. Ш.Мәрҗанинең «Вәфиятү-л әсләф» енә охшаш «Асар» исемле 4 томлык энциклопедик сүзлегендә дә аның тарафыннан 1200 гә якын биография языла [34: 185-189].

«Мәшһүр ирләр» сериясен чыгарган Р.Фәхретдин, 1913 елда, Әхмәт Мидхәтнең үлеменә 1 ел тулу мөнәсәбәте белән, бу сериянең 6 нчы китабы итеп 144 битлек «Әхмәт Мидхәт әфәнде» әсәрен Оренбургтагы Вакыт матбагасында бастыра.

Риза Фәхретдин «Әхмәт Мидхәт әфәнде» китабын, «бер ярлы егет»нең, бернинди университет яки академия бетермичә дә, бары тик үз тырышлыгы белән «тормыш мәктәбе» үтеп, олы галимнәр һәм фәлсәфәчеләр рәтенә керә алуын Идел-Урал буе яшьләренә үрнәк итеп күрсәтү теләге белән яза [3: 3]. Мәгърифәтче галим һәм язучы үзе дә әдәби иҗат белән рухланып шөгыльләнә башлаган яшьлек елларында аның тормыш юлы һәм иҗатыннан шактый гыйбрәт ала һәм аннан файдалана, шуңа күрә ул бу китапны Ә.Мидхәткә булган хөрмәтенең бер билгесе итеп нәшер итә.

Р.Фәхретдин, Ә.Мидхәт белән шәхсән күрешергә бик теләсә дә, кызганычка каршы, аның бу нияте тормышка ашмый кала. Ул бер мәсьәлә турында әдипкә кыска гына хат язып сала, әмма аның барып ирешүе хакында хәбәр алмый. Бер-берсен ишетеп кенә белсәләр дә, Әхмәт Мидхәт белән Ризаэтдин Фәхретдин,

бер-берләренә һәрвакыт сәлам әйтеп җибәрә торган булалар. Якыннан аралаша алмасалар да, Риза Фәхретдин зур хөрмәт белән: «Аны яратуыбызны һәм аның белән рухи бәйлелегебезне соңгы сулышыбызгача дәвам иттерәчәкбез» [3: 4], – дип белдерә. 1905 елның 14 сентябрендә туганының баласы Фатих Кәримигә җибәргән үзенең тәрҗемәи хәлендә Шәмсетдин Сами турында да түбәндәге юлларны язган: «Шәмсетдин Сами белән күрешеп фикер алышырга теләсәм дә, бу теләгем тормышка ашмый калды. Югыйсә, аның әсәрләреннән, фәлсәфәсеннән шактый файдаланган идем» [16: 37].

Ризаэтдин Фәхретдин үзенең романнары («Сәлимә, яки гыйффәт», Казан, 1899; «Әсма, яки гамәл вә җәза», Оренбург, 1903), нәсихәтләре («Тәрбияле ана», Казан, 1898; «Тәрбияле ата», Казан, 1898; «Тәрбияле бала», Казан, 1889), дини, иҗтимагый һәм тарихи әсәрләре белән Ә.Мидхәт әфәндене, ә «Мәшһүр хатыннар» (Оренбург, 1903) һәм 4 томлык «Асар»е белән Шәмсетдин Самине хәтерләтә. Ризаэтдин Фәхретдин 1880 елларда Ә.Мидхәт әфәнденең күп әсәрләрен тәрҗемә итеп, бастырыр өчен, нәшриятларга биреп тә, аларның юкка чыгулары һәм «Тәрбияле бала» әсәрен Әхмәт Мидхәтнең «Тәрбияле бала» әсәренә ияреп язуы турында да белдерә [3: 123].

10. Кабер ташына «Сай' у Себат» дип язылсын

Ризаэтдин Фәхретдин, Әхмәт Мидхәтнең әсәрләрен яратып, кат-кат укучылар турында язганда, исән булганнарның исемнәрен үз хезмәтләрендә телгә алмаска тырышкан. Әхмәт Мидхәт үзенең аңлаешлы гади тел, заманга ярашлы тулы аңлатмалар белән язылган әсәрләре һәм бу төбәк зыялылары белән шәхсән аралашуы сәбәпле, Идел-Урал буенда киң танылган һәм яратып укылган бердәнбер госманлы язучысы булып әверелә. Ныклы белеме, хезмәтләре белән ислам дөньясында шөһрәт казанган Шиһабетдин Мәрҗани дә, Әхмәт Мидхәтнең «Мөдафага»ларын укыгач, аларны бик ошатуын һәм хуплавын белдерә [3: 121]. «Мөдафага»лар гына түгел, «Каинат» дигән тарих китаплары да Русия мөселманнарында шактый кызыксыну уяткан. Әхмәт Мидхәтнең «Ләтаиф-и риваять», «Илһамат вә тагълитат», «Бәшир Фуат», «Шопенның тормышы һәм һөнәре», «Фатма Халия Ханым» кебек әсәрләре дә шактый киң таралган була [2: 97]. Тышына Әхмәт Мидхәт дип язылган әсәрләр тиз арада сатылып бетә торган булган. XIX-XX гасыр чикләрендә төрек-татар әдәби бәйләнешләрен тикшергән Р.Харрасова болай дип яза: «Беренче рус революциясе алды унъеллыгы прозасындагы тәрҗәмәләрне тулаем караганда, аларның иң күбесе Әхмәт Мидхәттән икәнлек күренә. Бу исә үз чиратында, аның иҗатының Яңа заман әдәбиятыбызның чишмә башында торуын ишарәли» [8: 114].

Әсәрләре һәм шәхесе белән Идел-Урал буена шул дәрәҗәдә йогынты ясаган Ә.Мидхәт әфәнденең вафаты биредәге халыкны тирән кайгыга салган. Русларның Лев Толстоена охшатылган Ә.Мидхәт үлеменнән соң Госманлы төрекләренең аңа тиешле дәрәҗәдә игътибар бирмәве шактый тәнкыйть ителә. Әдипнең вафаты көннәрендә Истанбулда булган «рухи угълы» Фатих Кәрими дә аның җеназасында катнаша.

Ризаэтдин Фәхретдин монографик хезмәтен «Алты йөз еллык тарихы дәвамында Төркия хөкүмәте бик аз санлы галимнәрнең берсе булган Әхмәт Мидхәт әфәнденең кабер ташына Әхмәт Мидхәт дип түгел, Сай' у Себат[3] дип язылсын» [3: 137] дигән сүзләр белән тәмамлый.

Димәк, XIX гасырның икенче яртысында яңа төрек прозасына, халыкның иҗтимагый-сәяси карашларын формалаштыруда зур роль уйнаган вакытлы матбугатка нигез салган, бертуктаусыз аң-белем, мәгърифәтчелек идеяләрен яклаган һәм пропагандалаган Әхмәт Мидхәт әфәнде исеме һәм күпъяклы эшчәнлеге Русия мөселманнарына яхшы таныш була. Күренекле язучы, публицист, җәмәгать эшлеклесе, педагог-тәрбияче һәм мәгърифәтче Әхмәт Мидхәт Идел-Урал буе татарларының әдәби-мәдәни алгарышына, иҗтимагый-фәлсәфи фикере үсешенә, милли мәгарифе яңарышына, рухи тормышы күтәрелешенә турыдан-туры йогынты ясый һәм аның тәэсирендә гомерләрен халыкка хезмәткә багышлаган татар зыялыларының яңа бер буыны барлыкка килә.

Әдәбият

1. *Мидхәд Ә.* Яшьлек җүләрлек / Тәрҗемәче С.Максуди. Казан, 1897. 30 б.; Кыйссадан хисса. Казан: Борадәран Кәримевләр нәшрияты, 1902. 30б.; Яшь егетләр өчен гаять файдалы бер хикәят. Оренбург, 1902. 40 б.; «Бозу»дан дару һәм мәшһүр төрек философы Әхмәт Мәхмүтнең

[3] Сай′ у Себат- тырышлык вә ныклык

«Хыял вә хакыйкать» нам әсәренең тәрҗемәсе / Тәрҗемәче Ш.Мостафа. Казан, 1908. 51 б.
2. *Kerimi F.* Ahmet Mithat Efendi ve Şimal Türkleri // Türk Yurdu, 1912, sayı 30, sh. 97. (төрек телендә).
3. *Фәхретдин Р.* Әхмәт Мидхәт әфәнде. Оренбург: Вакыт матбагасы, 1913. 144 б.
4. *Ибраһимов Г.* Әдәбият мәсьәләләре // Әсәрләр сигез томда. 5 том: Әдәбият һәм сәнгать турында мәкаләләр, хезмәтләр (1910-1933). Казан: Тат. кит. нәшр.,1978. 18-37 б.; «Без – татарбыз» // Әсәрләр. 8 томда. 7 том: Тарихи хезмәтләр (1911-1927). Казан: Татар. кит. нәшр.,1984. 5-10 б.; «Рус, төрек вә татар тарихыннан» // Йолдыз. 1913. 17 март; «Милли тарих» // Йолдыз. 1912. 8, 12, 17 апрель.
5. *Бәдигъ Т.* Әхмәд Мидхәт әфәнде // Йолдыз. 1912. 25 декабрь; Камал Г. Мәрхүм Әхмәд Мидхәт әфәнде // Йолдыз. 1912. 23 декабрь һ.б.
6. *Магдеев М.* Социальные корни таланта. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1990. 158 с.
7. *Миңнегулов Х.Й.* Татарская литература и Восточная классика (Вопросы взаимосвязей и поэтики): монография. – Казань: Изд-во КГУ, 1993. 384 с.; Татар-төрек әдәби багланышлары // Татарстан. 1993. №9. 50-56 б.; Этапы развития тюрско-татарской, античной и русской литератур. Казань: Ихлас. 2014. 288 с.
8. *Харрасова Р.Ф.* Әдәби бәйләнешләр яктылыгында. Казан: «РПФ «Гарт» нәшр., 2002, 261 б.
9. *Нигматуллина А.М.* Татарско-турецкие литературные связи конца XIX – начала XX века (на материале жизни и творчества турецкого писателя-просветителя Ахмета Мидхата): Автореферат дис. … кан. филол. наук. Казан, 2001. 23 с.
10. *Мухаметов И.* Книга Мухаммеда Челеби «Мухаммадия» в контексте татарско-турецких литературных взаимосвязей: Автореферат дис. ... канд. филол. наук. Казан, 2006. 22 с.
11. *Velidi Togan Z.* Hatıralar. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yay, 1999, sh.82. (төрек телендә).
12. Mithat'ı Anıyoruz. Haz.: Hakkı Tarık Us. İstanbul,1955, sh.76. (төрек телендә).
13. *Hamdi Tanpınar A.* 19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi. İstanbul: Çağlayan Kitapevi, 1988, sh.472. (төрек телендә).
14. *Муашака яһуд Талат Бәг илә Фитнат Ханым.* Тәрҗемәче: Инаятуллаһ Әхмади Хәзрәт угълы Айдаров. Оренбург, 1904. (Уфа. Әхмәтзәки Вәлиди китапханәсе. Борынгы әсәрләр бүлеге. № 28966).
15. *Шәмсетдин Сами бәк* Хатыннар / Төрекчәдән тәрҗемә. Оренбург: Бреслин, 1899 64 б.
16. *Ризаэтдин Ф.* Фәнни-биографик җыентык. Казан: Рухият, 1999, 224 б.
17. *Махмут Сатаев Г.* Әхмәт Мидхәт әфәнде // Шура, 1913, №2, 38-40 б.
18. *Ризаэтдин Ф.* Болгар һәм Казан төрекләре. Казан: Татар. кит. нәшр., 1993, 287 б.
19. *Госманов М.* Каурый каләм эзеннән. Казан: Татар. кит. нәшр., 1994, 463 б.
20. *Кәримуллин Ә.* Беренче татар китаплары // Казан утлары, 1967, №5, 126-134 б.
21. *Фәхретдин Р.* Ибраһим Мөтәфәррика // Шура, 1913, №14, 417-418 б.
22. *Фәхретдин Р.* Шәйх Зәйнулла хәзрәтенен тәрҗемәи хәле. Оренбург, 1917, 106 б.
23. *Фәхретдин* Р. Исмагыйль сәяхәте. Казан: Табгъ Бимасаров мәктубат-ы шәркыя, 1903. 32 б.
24. *МиңнегуловХ.* Дөньяда сүзебез бар… Казан: Татар.кит.нәшр., 1999, 336 б.
25. *Кәримуллин Ә.* Язмыш, язмыш… Казан: Татар. кит. нәшр., 1996, 423 б.
26. *Кәримуллин Ә.* Китап дөньясына сәяхәт: (Татар басма сүзенең сәхифәләреннән). Казан: Татар. кит. нәшр.,1979. 208 б.
27. Carter V. Fındley, A. Mithat Efendi Avrupa'da. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, sh.22-23. (төрек телендә.)
28. *Кәримов Г.* Яңа Госманлы әдәбияты // Шура, 1911, №2, 45-50 б.
29. *Смирнов Василий Дмитриевич* // Татарский энциклопедический словарь. Казань: Институт татарской энциклопедии АН РТ, 1999, 523с.
30. *Кәрими Ф.* Госманлы әдәбияты // Шура, 1908, №12, 384-386 б.
31. *Готвальд Иосиф Федорович* // Татарский энциклопедический словарь. Казань: Институт татарской энциклопедии АН РТ, 1999, 56 с.
32. *Кәрими Ф.* Аурупа сәяхәтнамәсе // Мирза кызы Фатыйма. Сайланма әсәрләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 1996, 150-310 б.
33. *Хөсәенов Г.* Ризаэтдин бин Фәхретдин. Уфа: Китап, 1997, 255 б.
34. *Мөхәммәтҗанов А.А.* Мәрҗани, тарих һәм хәзерге заман // Ш.Мәрҗанинең «Вафиятү-л әслаф…»ы һәм Р.Фәхретдиннең «Асар»е. Халыкара фәнни конференциясе материаллары. Татарстан Фәннәр Академиясе, Тарих институты. Казан, 1998, 185-189 б.

АХМЕТ МИДХАТ И ТЮРКИ ИДЕЛЬ-УРАЛА

Хусаен Барган,
Стамбульский университет, Центр языка,
Турция, 34452, г.Стамбул, Баязит Фатих,
huseyinbargan@yahoo.com

Тагир Шамсегалиевич Гилазов,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г.Казань, ул.Кремлевская, 18
tgilazov@bk.ru

В статье рассматриваются тюрко-татарские литературные и культурные взаимосвязи конца XIX – начала XX века. В этот период десятки представителей татарской интеллигенции получают высшее образование в учебных заведениях Турции и начинают изучать пути обновления общественно-культурной жизни. Их устремления находят отклик среди передовой турецкой интеллигенции. Имя турецкого писателя, ученого, философа, издателя и общественного деятеля Ахмета Мидхата широко известно в России среди тюрок-мусульман Идель-Урала, в связи с этим его имя пользовалось популярностью у татар. Идеи А.Мидхата оказали неоценимое влияние на развитие татарской общественной и религиозно-философской мысли, национального словесного творчества, прогрессивных экономических процессов. Он взял под свое покровительство Ф.Карими во время пребывания писателя в Турции и способствовал формированию его разносторонне образованной личности. В татарской печати начала XX века периодически публикуются статьи о жизни и деятельности А.Мидхата. Особую активность в этом направлении проявляют Ф.Карими и Р.Фахретдин. Кроме публикаций в журнале «Шура» и газете «Вакыт», его деятельность получает высокую оценку в монографических трудах.

Ключевые слова: Идель-Урал, культурные взаимосвязи, турецкая литература, периодическая печать, востоковед, литературное произведение, перевод.